

ВПЛИВ ВЕКТОРІВ РОЗВИТКУ «СХІД – ЗАХІД» НА УКРАЇНУ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

На основі аналізу особливостей розвитку України, яка знаходиться на перехресті векторів “Схід – Захід”, в статті досліджуються особливості впливу глобалізації на її соціокультурний розвиток.

Вступ

Протягом тисячолітньої історії України вісь “Схід – Захід” була й залишається фактором напруги та вибору всередині української спільноти, оскільки географічне розташування її на шляху між Європою та Азією – це існування на межі культур та локальних цивілізацій. Україна завжди була своєрідним буфером у відносинах між Заходом і Сходом, і тому особливостями розвитку її культури є поєднання східного та західного менталітету, світовідчуття, способу життя та його осмислення в соціальних теоріях.

Аналіз досліджень і публікацій

Поява перших публікацій щодо проблеми Схід – Захід спостерігається в Україні після Люблінської (1569) та Брестської уній (1596). У полемічній літературі того часу (Г. Смотрицький “Ключ царства небесного”, С. Зизаній “Казання св. Кирила”, З. Копистенський “Книга про правдиву єдність православних християн”) автори захищають православну віру та обстоюють право українського народу на свою церкву та мову.

На приналежність України до культур Заходу і Сходу та на своєрідний синтез їх у нашому суспільстві вказував І. Лисяк-Рудницький. Він зазначав, що етос і естетичне буття українського народу вкорінені в духовній традиції східного християнства. Але оскільки країна одночасно була у своїй соціальній і політичній структурі частиною європейського світу, українці прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. На цю ж специфіку культури України вказують О. Кульчицький, автор “Основ філософських та філософічних наук” та Ю.В. Павленко, автор “Передісторії давніх русів у світовому контексті”.

Постановка завдання

У статті ставиться завдання узагальнити, вивчивши і проаналізувавши, особливості розвитку України на перехресті векторів розвитку “Схід – Захід” та дослідити як процеси глобалізації позначилися на консолідації української спільноти.

Основна частина

Історично так склалася доля України, що на формування її культури позначився вплив як Заходу, так і Сходу. “За всіма своїми істотними ознаками праслов’янство органічно належало до сім’ї європейських етносів середньої смуги Європи”, що дає підстави вважати праслов’янство європейським суспільством, але, водночас, розміщення на незначній відстані від цивілізації Сходу обумовило причетність його до азійського кола культур і цим зумовило “подвійність історичного буття праслов’янства” [1, с. 330]. На культуру народів, які заселяли територію України в I тис. до н.е., значний вплив мала грецька культура. У скіфській міфології є розповідь про походження скіфів від Геракла, сина Зевса, і Гестії, доньки Борисфена-Дніпра. Існування на сучасних теренах України давньогрецьких міст, а пізніше візантійських, римських, генуезьких, венеціанських та турецьких колоній, їх торговельні зв’язки із слов’янськими племенами позначилися на її культурі й духовності народу. Завдяки Великому шовковому шляху, Олов’яному шляху, “шляху із варяг у греки” населення мало можливість налагоджувати зв’язки як з країнами Заходу, так і Сходу. Безпосередні зв’язки предки українців мали з народами Кавказу, Межиріччя, Персії, Візантії, Османської імперії, країнами Балкан та ін. На території сучасної України існували утворення східних і західних готів, авар, гунів, хозар, печенігів, кримських татар. Тобто вже початок формування української спільноти здійснювався на перехрестях східної і західної цивілізаційних осей.

Зв’язки зі Сходом і Заходом поглиблюються за часів Київської Русі (IX-XIII ст.). “Вирішальні моменти еволюції Київської Русі збігаються з двома всепланетарними процесами: вивищенням Візантії і Риму як репрезентантів однієї із світових релігій – християнства, та непереборною експансією татаро-монгольських орд в Європу” [2, с. 27]. Історія України знає й двохсотрічний період (перш ніж стати частиною Російської імперії) входження до Литовської держави, що також сприяло впливу на неї європейської культури. А після Переяславської ради 1654 р. одним із вирішальних чинників розвитку більшості українських земель стає факт входження до складу Російської імперії. І хоча з початком епохи Петра I починається європеїзація Росії, у тому числі й українських земель, проте вона була досить поверховою. Тільки освічені люди, до кола яких належала й верхівка українського козацтва, опановує західноєвропейську культуру. Одним із таких осередків знайомства з науковими досягненнями Заходу стає Києво-Могилянська академія, практика навчання та виховання якої відображала як специфіку української національної культури, що було пов’язано з власним корінням, давньослов’янським світосприйняттям, специфікою давньослов’янської міфології, а з іншої сторони – безпосередньо зв’язана з загальноєвропейським культурним процесом, що був орієнтований на теоретичні та практичні пошуки науки Нового часу.

Як відомо, з кінця XVIII – початку XIX ст. розпочалася цілеспрямована політика русифікації українського

народу. 1720 р. Указом Петра I було заборонено книгодрукування українською мовою (крім богослужбових видань). Продовженням цієї політики стало видання царського указу про заборону викладання української мови в Києво-Могилянській академії (1753 р.), заборона Синодом Російської православної церкви друкування українського букваря (1769 р.), видання Валуєвського циркуляра про заборону книг "малоруською" мовою духовного змісту, навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу (1863 р.). Русифікації України сприяв також запроваджений у 1874 р. Статут про початкові народні школи, в якому визначалося навчання учнів цих шкіл лише російською мовою та Емський указ 1876 р. щодо заборони ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур "малоросійською говіркою", заборону театральних вистав, співу, читання та друкування текстів українською мовою. Після захоплення в 1914 р. Галичини російська військова адміністрація заборонила всю українську пресу, українські народні заклади та відповідні громадські організації. Така ситуація існувала протягом кількох століть і не сприяла свободному розвитку української літературної мови. Лише в перші десятиліття ХХ ст. формується покоління власне української інтелігенції, але й воно проіснувало недовго. Наприкінці 20-х років унаслідок репресій з боку сталінського режиму, було знищено кращих представників української інтелігенції. Була продовжена політика денационалізації значної частини населення України, що викликало глибокі деформації в його духовно-культурному розвитку, викривлення в етносоціальній структурі суспільства, розпорошення української еліти.

Здійснена рефлексія стосовно становлення української спільноти як рівноправного суб'єкта загальноцивілізаційного процесу дозволяє зробити висновок, що це стало можливим за умови консолідації різних політичних, релігійних, громадських рухів перед загрозами іноземної навали. Упродовж багатьох віків на соціально-культурне буття українства рішуче впливала християнська культура Візантії, через що Київська Русь, на відміну від Заходу, будувалася на ідеях колективізму. Колективістську свідомість пізніше формували такі національно-релігійні громадські організації міщан і селян, як братства (ХVI-ХVII ст.). На їх зібраннях обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися благодійні внески, влаштовувалися колективні обіди тощо. У ХІХ ст. – на початку ХХ ст. ще існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, які були пов'язані з долученням дитини до громади, або виражали общинне санкціонування тих чи інших дій селян. Але такий спосіб життя мав і негативні наслідки, серед яких можна виокремити настрої пасивності та утриманства, примітивні уявлення про зрівняльну справедливість тощо. Ці особливості ментальності, ціннісних настанов, культурних традицій ще більше посилювалися за радянських часів і зберігаються певною мірою до сьогоднішнього дня. Для основної маси мешканців України, особливо її східних та південних, а значною мірою й центральних областей такі цінності, як мінімальний соціальний захист, скромний, але гарантований добробут, можливість працювати за колись обраним фахом, є значно важливішими, ніж висунуті етнонаціональні, мовні (ставка на українізацію) та державотворчі цілі, яким особливо віддане населення західних областей.

Західне українство протягом тривалого історичного періоду входило до Польського королівства, до якого Східна Галичина увійшла ще в ХІV ст., а пізніше перебувало в межах Речі Посполитої та Австро-Угорської імперії. На цій території діяло магдебурзьке право, існували незалежні від світської і церковної влади суди, багато українців мали можливість навчатися в університетах Європи. Все це, безумовно, вплинуло на менталітет і культуру населення Західної України. Представники освічених верств населення цього регіону часто приймали унію чи переходили в католицизм та ідентифікували себе з західнохристиянською цивілізацією в її польсько-католицькій формі. Загалом на території Західної України відбувалося формування своєрідного соціокультурного середовища перехідного типу, коли Західнохристиянська цивілізація стикається із Східнохристиянською.

Особливостями позначена й територія Криму. Починаючи з ХІІІ-ХІV ст. він був залучений до Мусульманської цивілізації, став улусом Золотої орди, хоча в давні часи перебував у складі Античної, Візантійсько-Східнохристиянської та Західнохристиянської (Генуезькі володіння) цивілізацій. Як самостійна держава Кримське ханство було створене в 1433 р. на теренах Північного Причорномор'я. Проте реальним суверенітетом Кримське ханство володіло лише до 1475 р. – до встановлення над ним протекторату Османської імперії. Формальне проголошення Кримського ханства незалежним у 1774 р. було вимушеним компромісом між Туреччиною та Росією, який у 1783 р. завершився включенням ханства до складу Російської імперії. Далі історія кримських татар пов'язана з історією Російської імперії. Більшість кримських татар і сьогодні у побутовому спілкуванні користуються російською мовою. Депортація кримських татар 1944 р., здійснена радянською владою, спричинила на даний час проблему їх повернення, облаштування та інтеграції в українське суспільство.

Поєднання на території України різних культур та цивілізацій спричинило особливості становлення і розвитку сучасної української спільноти, її стосунки із сучасним Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, а також власну цивілізаційну ідентифікацію. Ще в ХІХ ст. спроби ідентифікувати себе закінчилися розколом української спільноти на "західників" та "слов'янофілів", який певною мірою існує й дотепер.

К. Ясперс, говорячи про долю народів в "осьовий час", відносить слов'ян до цивілізації Заходу: "Так, в орбіту осьового часу були втягнуті на Заході германські та слов'янські народи, на Сході – японці, малайці і сіамці" [3, с. 38]. Але вже А. Тойнбі серед основних не називає єдиної Західної чи Християнської цивілізації. Серед 21 цивілізації у нього є й православне християнське суспільство, яке вважає "близькоком ... західного суспільства". Причиною поділу "християнської людності на два окремі угруповання – західне й православне" він вважає розкол єдиної церкви "на два тіла, римо-католицьку церкву і православну" [4, с. 27]. Тобто, слов'янська спільнота у нього опиняється на перехресті Сходу і Заходу.

Схожу позицію висловлює й Ю.В. Павленко, виходячи з того, що “Київська Русь, яка водночас була і субцивілізаційною структурою Візантійсько-Східнохристиянського світу, і макроетнічною східнослов'янською спільнотою, стає основою подальшого розвитку Східнослов'янсько-Православної цивілізації” [5, с. 224]. Разом з тим він заперечує існування окремої Слов'янської цивілізації, оскільки слов'янство є “етномовною спільнотою народів, що у цивілізаційному відношенні чітко розподіляються між Західнохристиянським (поляки, чехи, хорвати тощо) і Східнохристиянським (росіяни, болгары, серби тощо) світами. Показово, що при органічній причетності українців до Православного світу, на західноукраїнських землях утвердилася перехідна в конфесійному і цивілізаційному відношеннях форма християнства – уніатство або греко-католицизм” [5, с. 224-225].

Приналежність населення України й до православної і до греко-католицької та католицької церков дало підставу С. Гантингтону вважати Україну територією, якою проходить лінія розмежування між цивілізаціями. Критеріями поділу він бачить не тільки релігійний, а й мовний фактор: “Україна поділена на уніатський націоналістичний захід, що розмовляє українською, та православний російськомовний схід” [6, с. 208]. З цим не погоджується український дослідник В. Р. Сіденко. Визначаючи місце України в загальній картині цивілізаційного поділу світової спільноти, він зазначає: “Вона, поза сумнівом, не “транзитна” чи “межова”, а в своїй основі є органічною, західною частиною Східнослов'янсько-Православної цивілізації, з корекцією на те, що внаслідок відомих історичних обставин її західні області, що тривалий час входили до складу центральноєвропейських держав, є стиковою зоною Східнослов'янсько-Православної та Західноєвропейсько-Північноатлантичної цивілізації” [7, с. 52]. На його думку, Україна, як і Росія та Білорусь, належить до Макрохристиянського світу (хоча на своєму півдні у вигляді Криму має стикову зону з Мусульманським світом), але в його межах відноситься не до Приатлантичної, а (разом з Росією та Білоруссю) до Східнослов'янсько-Православної цивілізації. Її західними областями проходить перехідна смуга між цими двома основними цивілізаційними компонентами Макрохристиянського світу [7, с. 52].

Взаємовплив Сходу та Заходу на формування особливостей культури східних слов'ян глибоко розкрито у фундаментальних працях “Росія та Європа” М.Я. Данилевського та “Доля Росії” М.О. Бердяєва. Ці автори виходили із спільних світоглядних установок, які базуються на протиставленні Європи (матерія) та Азії (дух). Зокрема, М.Я. Данилевський писав: “Захід і Схід, Європа й Азія постають перед нашим розумом якимись протилежностями, полярностями. Захід, Європа складають полюс прогресу, безупинного вдосконалення, безперервного руху вперед; Схід, Азія – полюс застою й закостеніння... І все це – повна нісенітниця, до того зверхній погляд, що навіть заперечувати совісно” [8, с. 71]. Оскільки в культурі Росії (а також і України) поєднуються елементи як Заходу, так і Сходу, то це дозволяє розкрити потенціал, який закладений у двох істотно різних цивілізаціях та поєднати їх кращі елементи. М.О. Бердяєв зазначає: “На Заході ще не відчували, що духовні сили Росії можуть визначати та змінювати духовне життя Заходу, що Толстой та Достоєвський ідуть на зміну володарям дум Заходу для самого Заходу та всередині нього. Світло зі Сходу бачили лише нечисленні вибрані індивідуальності” [9, с. 11]. Отже, на його думку, перехрестя векторів “Захід – Схід” дає унікальну можливість оновлення людства через одухотворення Заходу Сходом.

Інакше тлумачили місце України в світовій спільноті М.І. Костомаров, М.С. Грушевський, В. Липинський, які вели пошук моделі її суспільного розвитку через пошук міри в поєднанні цивілізаційної специфіки культури та соціальної практики. М.С. Грушевський, розглядаючи зв'язок козащини з православ'ям, бачив у тому й трагічний момент нашої історії, який полягав, на його думку, у відсутності власного українського цивілізаційного ритму після того, як висохли джерела її візантійської культури, і вона, через свою належність до східноєвропейського культурного світу, не знаходила опори в якомусь новому цивілізаційному циклі: ні в католицькому, ні в протестантському [10, с. 1507]. На причину цього вказав М.І. Костомаров, який, говорячи про близькість вдачі та характеру українців та поляків, все ж вважав, що “є безодня, що розділяє ці два народи й притому безодня, через яку побудувати міст не видно можливості. Поляки і Південноруси – це як дві близькі гілки, що розвинулися зовсім протилежно: одні виховали в собі й утвердили початок панства, інші – мужицтва, чи, висловлюючись словами загальноприйнятими, один народ – глибоко аристократичний, інший – глибоко демократичний” [11, с. 77-78].

В. Липинський бачив самовизначення України не у виборі альтернативи “Схід” чи “Захід”, а в пошуках власного шляху. Відмінність України від Росії крилася, на його думку, в політичному факторі. “Основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верхівки, інше взаємовідношення верхів і низів, держави й громадянства – тих, що правлять, до тих, ким правлять. І тільки опираючись на цю різницю політичну, тільки під політичними, а не під культурно-національними чи соціальними гаслами, можна від Москви відділити Київ і можна в окремій Державі Українській перетворити малоруське плем'я в українську Націю” [12, с. XXV]. Він вважав, що “українство як рух державно-національний є дитиною культури європейської, не азійської, то щоб зреалізуватись, народитись, воно мусить перш за все одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі. Без політичної сепарації від Польщі не може бути України... Одсепаруватися від Польщі, але так, щоб не утопитися в руській морі – ось проблема, остаточного розв'язання якої не знайшло українство на протязі тисячі літ” [12, с. XXV]. Отже, він був прибічником формування України як особливої спільноти.

Звичайно, те, що Західна Україна була тривалий час під владою спочатку Польщі, а потім Речі Посполитої та Австро-Угорщини, Центральна та Східна Україна – під владою Росії, позначилося на культурі, традиціях, релігійній приналежності населення. Населення Західної України є переважно україномовним, дотримується греко-католицизму та досить націоналістично налаштоване. Населення Центру та Сходу

України переважно дотримується православ'я (принаймні відносить себе до православної цивілізації), значна його частина вважає рідною російську мову. Це дає підстави говорити, що через терени України проходить цивілізаційне розмежування між Західнохристиянським і Східнослов'янсько-православним світами. На питання: "Де закінчується Європа?" С. Гантингтон дає відповідь: "Європа закінчується там, де закінчується західне християнство та починаються іслам і православ'я". Відповідно до цього С. Гантингтон вважає, що "Україна – це розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, що відділяють Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже декілька століть" [6, с. 255]. Така специфіка України позначається як на двовекторності орієнтації національної еліти та світоглядних установок мас, так і на двовекторності орієнтації держави у зовнішній політиці.

Українському соціуму притаманне існування глибоких, але значною мірою пригнічених рис "європейськості". На відміну від колишніх радянських республік Прибалтики, в нашій країні не було підґрунтя для швидкої й беззастережної самоідентифікації спільноти як європейської. Після здобуття Україною незалежності дилема "Схід – Захід", як зазначив В.Г. Кремень, "стала проглядатися у протистоянні ідеологем "західного лібералізму" і "євразійської соборності" в суспільно-політичній думці нашої країни після 1991 р. За цим вибором простежується і досить рельєфна історична ретроспектива, і чіткі контури ймовірного цивілізаційного синтезу "Схід – Захід" у рамках культурно-політичної парадигми на просторі "Великої Європи" [13, с. 447]. Причому поняття "Захід" в українців асоціюється насамперед з Європейським Союзом, з еталоном дотримання демократичних цінностей у поєднанні з високим економічним розвитком. Здобувши політичну незалежність, Україна обрала саме ЄС як основний орієнтир для свого становлення.

Важливим чинником здійснення євроінтеграційної політики України є співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи, насамперед з Польщею, Чехією, Словаччиною та Угорщиною. Близькість культурної спадщини наших народів, історичних традицій та цивілізаційних цінностей зумовлює можливість і необхідність їхнього подальшого зближення. Враховуючи, що ці країни широко представлені в Європейському парламенті та інших керівних інституціях Євросоюзу, їх проукраїнська політика має реальну перспективу стати позитивним фактором впливу на процес прийняття політичних рішень ЄС щодо України.

Одночасно в Україні визнається, що й Росія є нашим партнером політично, географічно й історично. Дружні, добросусідські стосунки з нею аж ніяк не суперечать ідеї євроатлантичної інтеграції, а лише доповнюють її. Українську та російську спільноти поєднує тривалий історичний шлях, на якому була не тільки експансія та гноблення, але і взаємодопомога та спільно пережиті драматичні події.

Серед українських науковців немає єдиної думки щодо перспектив і доцільності інтеграції України у західноєвропейські структури. Одні наполягають на безальтернативності орієнтації на Євросоюз, протипоставляючи Україну й Росію. Так, А.С. Гальчинський, прихильник європейського вибору для України, пише: "Коли Україна ставить питання про стратегію євроінтеграції, то для нас – це шлях відтворення національної ідентичності українського народу. Для Росії – це інше, це зміна цивілізаційного коду російської спільноти" [14, с. 92]. Інші науковці вказують на реальну небезпеку підпорядкування української економіки інтересам західних транснаціональних компаній та міжнародних фінансових організацій. Зокрема О.Г. Білорус підкреслює, що "для України особливе значення має інтеграція з Росією, Індією, Китаєм та країнами Центральної Азії", а найбільшою загрозою він вважає перетворення мільйонів громадян колишнього СРСР на наймитів глобального світу "золотого мільярда", які будуть відкинуті в соціальному розвитку і працюватимуть як некваліфікована робоча сила не за середньосвітовою зарплату, а за прожитковий мінімум [15, с. 723].

Історія свідчить, що жодна з країн, що сліпо сприйняли ідеї вестернізації, не враховуючи специфіки розвитку своєї країни, не досягла успіху. Як слушно зазначає В.Р. Сіденко, "ефективно свої інтереси можуть відстоювати лише групи цивілізаційно близьких країн, причому успіх безпосередньо залежить від того, якою мірою узгоджено вони діють на світовій арені, протистоячи тиску транснаціональних компаній та наднаціональних фінансових установ, загрози втрати політичної самостійності та деструкції власних культурно-цивілізаційних підвалин життя" [7, с. 71]. Це впливає з того, що Захід не вважає українську спільноту такою, що має тотожну з ним цивілізаційну ідентичність та відносить її до східнохристиянського світу. Але Захід зацікавлений у збереженні незалежності України від Росії та посиленні в ній власного впливу, насамперед військового й економічного. Проте соціально-економічний, політичний стан сучасної України не дає шансів для сподівань на можливість її інтеграції до Європейського Союзу з його високими стандартами життєвого рівня та соціального захисту населення.

За роки незалежності України зроблено багато для формування єдиної спільноти в державі. Цьому сприяє відродження національної ідентичності, української культури, народних звичаїв та традицій, розвиток українського книговидавництва, трансляція телебачення українською мовою. Українське суспільство, що складається з представників різних народів та націй, інтегрується в українську спільноту, й одночасно відбувається інтеграція у світову спільноту під впливом глобалізації. В умовах глобалізації, яка об'єднує народи, руйнує етно-національні бар'єри, відкриває всім доступ до світових цивілізаційних досягнень, в Україні відбуваються глибокі культурно-інтеграційні процеси. Підвищуються можливості освоєння інших культур, свободної самоідентифікації особистості відповідно до спектру ідей і ціннісних орієнтацій, зруйновано диктат єдиної ідеології. Одночасно культура української спільноти насичується елементами, запозиченими з інших культур. Репертуар театрів, концертних залів і кіно, спорт і мода сьогодні не обмежуються національними формами, в українській мові зростає кількість запозичених слів. Внаслідок глобалізаційних процесів в Україні поширюється вплив ідеологічних цінностей і моделей

поведінки Заходу. Саме цінності духовної культури найшвидше проникають у суспільство, найлегше поширюються і приживаються, насамперед, серед молоді. Звідси виникає небезпека засвоєння певних негативних елементів іншої культури. Інтенсифікація інтеграційно-культурних процесів зумовлена бурхливим розвитком електронних засобів масової інформації, функціонування яких важко піддається контролю й регулюванню. Оскільки саме західні країни виступають головним рушієм глобалізації, то й культура, яку вони несуть в Україну, відбиває головні цінності, правила та стандарти, притаманні західному суспільству – суспільству масового споживання. Це призводить до того, що процеси глобалізації досить часто проявляються в культурній сфері України в антитрадиціоналізмі, в тенденції до стандартизації способу існування людини, її матеріальних потреб та духовних пріоритетів, у поширенні “масової культури”, яка продукує певні стандарти життя, пригнічуючи творчий потенціал самобутньої української культури та позбавляючи її унікальності.

Висновки

Історично формування української спільноти відбувалося під перехресним впливом західної та східної цивілізацій, що виявляється у структурі матеріальної й духовної культури України. Головні центри впливу розташовуються на географічній периферії. З цим пов'язана і головна політична проблема – збереження та консолідація цілісності країни в умовах її політичного та соціокультурного розмаїття. Під час розробки та запровадження заходів, спрямованих на оптимізацію процесу соціокультурних і політичних трансформацій в Україні необхідно враховувати розбіжності у поглядах представників різних етнічних груп, соціальних верств та мешканців різних регіонів. Основні напрямки сучасного цивілізаційного вибору України, яка є поліцентричною державою, де відбувається перехрестя векторів Захід – Схід, полягають у: 1) інтеграції України в європейські та євроатлантичні структури; 2) тісних культурних і економічних зв'язках з Росією; 3) поглибленні співробітництва з державами Центральної та Східної Європи.

Список літератури

1. *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Укр. акад. наук національного прогресу, Інститут гуманітарних досліджень. – К.: Фенікс, 1994. – 412 с.
2. *Кононенко П.* Свою Україну любіть. – К.: Твім інтер, 1996. – 224 с.
3. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
4. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії. Том 1. / Пер з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
5. *Павленко Ю. В.* Україна в системі глобальної цивілізації // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С.224-236.
6. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон: пер с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: АСТ, 2005. – 603 с.
7. *Україна в процесах міжнародної інтеграції* / За ред. В.Р. Сіденка. – Х.: Вид-во “Форт”, 2003. – 280 с.
8. *Данилевський Н. Я.* Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
9. *Бердяев Н. А.* Судьба России. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 333с.
10. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського та ін. – Т. 9, кн. 2: 1654-1657 роки. – К.: Наукова думка, 1997. – С.871-1630.
11. *Костомаров Н. И.* Две русские народности / Бюро пропаганды худ. лит. Союза писателей Украины. – К.: Х.: Майдан, 1991. – 72 с.
12. *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / Я.Пеленський (ред.); НАН України, ін-т Східноєвропейських досліджень. – К.; Філадельфія. – Т.6. Кн..1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. – 1995. – 471 с.
13. *Україна: проблеми самоорганізації*: [В 2 т.] / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т.2: Десятиріччя суспільної трансформації. – К., 2003. – 464 с.
14. *Гальчинський А. С.* Час національного пробудження. Публіцистичне есе. – К.: НІСД, 2004. – 152 с.
15. *Глобалізація і безпека розвитку*: Монографія / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін.: Керівник авт. колективу і наук. редактор О.Г.Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.